

Krzysztof KOŻBIAŁ 

Uniwersytet Jagielloński

krzysztof.kozbial@uj.edu.pl

REFERENDA W KSIĘSTWIE LIECHTENSTEINU

ABSTRACT Referenda in the Principality of Liechtenstein

After the end of the First World War, Liechtenstein abandoned its previous ties with Austria and turned – politically and economically – towards its other neighbour, Switzerland. The result of these ties was, among other things, the adoption of certain political solutions, typical of Helvetia and adopted by the Principality in the constitution in 1921. One of these solutions became referenda, used as an instrument of direct democracy. Their reception was successful, and today Liechtenstein is the second European country in terms of numbers (after Switzerland) to use this method of decision-making. Until 1st October 2022, 87 referenda had been held in which citizens answered 114 questions, accepting just over 40 per cent of them. This tool will probably continue to be used in the near future, as it is a solution that is already tried and tested and well-established in the country's political system. Referendum questions in Liechtenstein mostly concerned constitutional matters, the adoption of specific laws, as well as infrastructure projects requiring approval for certain costs. These issues generally did not differ from referendum questions in other European countries.

Keywords: Principality of Liechtenstein, direct democracy, referendum, Switzerland, Liechtenstein's political system

Słowa kluczowe: Księstwo Liechtensteinu, demokracja bezpośrednia, referendum, Szwajcaria, system polityczny Liechtensteinu

Instytucje demokracji bezpośredniej zdają się zyskiwać w ostatnich latach na znaczeniu. W wielu państwach szczególnie referenda – najbardziej znany z instrumentów bezpośredniego rozstrzygnięcia określonych problemów – odbywają się stosunkowo często.

W niektórych systemach politycznych stosowanie referendów jest czymś zwyczajnym, wręcz standardowym. W innych stanowią one pewnego rodzaju nowość, nieugruntowaną w ciągu dłuższego okresu. W Konfederacji Szwajcarskiej referenda są głęboko zakorzenione, wynikają z jej historycznych doświadczeń, a rozwiązania związane z tym instrumentem uznaje się za wzorcowe. Po raz pierwszy, w formie zapisu konstytucyjnego, wspomniano o nich w 1848 roku, a następnie przetrwały w kolejnych konstytucjach¹. Jest to narzędzie sprawdzone, trwale stosowane na różnym poziomie podejmowania decyzji w Szwajcarii. Stało się wręcz cechą charakterystyczną Helwecji.

Należy zaakcentować, iż szwajcarskie rozwiązania w tym zakresie oddziałują na systemy polityczne innych państw. Księstwo Liechtensteinu jest tego bodaj najwyraźniejszym przykładem, zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Referendum – jako instrument demokracji bezpośredniej – stanowi jedną z charakterystycznych cech systemu politycznego Księstwa Liechtensteinu, zarazem jest ono niezwykle istotne, wziąwszy pod uwagę praktykę ustrojową podalpejskiego państwa.

Analizując tytułowe zagadnienie, sformułowałem następujące pytania badawcze: 1) na ile wprowadzając referendum do ustroju Liechtensteinu, korzystano z wzorców szwajcarskich? 2) jakie są podstawy prawne tego instrumentu demokracji bezpośredniej? 3) jaką rolę referendum odgrywa w systemie politycznym Księstwa? 4) jakiej tematyki dotyczą referenda przeprowadzane w Liechtensteinie?

Aby uzyskać odpowiedzi na tak postawione pytania, postanowiłem wykorzystać takie metody badawcze jak: metoda analizy historycznej, metoda analizy systemowej oraz metoda analizy najistotniejszej literatury przedmiotu i danych statystycznych, co było niezbędne dla przedstawienia szerszego kontekstu tego problemu.

WPROWADZENIE REFERENDUM W LIECHTENSTEINIE

O realnym rozwoju konstytucjonalizmu, a także prawach narodu do podejmowania decyzji u podnóża Alp Retyckich można mówić w związku z wprowadzeniem w życie konstytucji z 1862 roku. Było to następstwo zmian zachodzących w Austrii oznaczających odejście od absolutyzmu w kierunku konstytucjonalizmu. Nadal jednak ton wydarzeniom politycznym w mikropaństwie nadawał książę i jego otoczenie, a ówczesna ustawa zasadnicza nie przewidywała elementów demokracji bezpośredniej².

Prawdziwym przełomem okazały się jednak wydarzenia pierwszej wojny światowej, a przede wszystkim jej konsekwencje. Do tego momentu książęta rodu von Liechtenstein

¹ Z. Czeszejko-Sochacki, *System konstytucyjny Szwajcarii*, Warszawa 2002, s. 31-32.

² K. Koźbiał, *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków 2013, s. 36-37.

byli blisko związani z Habsburgami i austriackim aparatem państwowym³. Należeli do najstarszych austriackich rodów szlacheckich. Na przełomie XVII i XVIII stulecia Liechtensteinowie nabyli hrabstwa Schellenberg i Vaduz⁴, a w 1719 roku cesarz Karol VI podniósł ich posiadłości (połączone) do rangi księstwa Rzeszy⁵. Data ta uznawana jest za moment powstania niezależnego podmiotu międzynarodowego⁶.

Jak wspomniano, książęta i ich państwo byli blisko związani z Austrią. W konsekwencji nawiązano porozumienie o unii celnej, austriaccy dyplomaci reprezentowali Księstwo na arenie międzynarodowej, sąd w Innsbrucku był najwyższą instancją sądową dla Liechtensteinu, wreszcie w 1911 roku zawarto układ pocztowy. Były to rozwiązania typowe dla innych europejskich tworców państwowych o niewielkiej powierzchni, których istnienie w praktyce gwarantowali więksi sąsiedzi. Jednakże pierwsza wojna światowa przyniosła reorientację w polityce zagranicznej Księstwa i odejście od związków z Austrią na rzecz Szwajcarii. Austria – jako państwo, które przegrało wojnę – nie była już atrakcyjnym partnerem, Helwecja – jako państwo neutralne w konflikcie – jak najbardziej. Od 1 lutego 1921 roku oba kraje połączyła umowa pocztowa, od 1924 roku układ celny. Tam, gdzie Księstwo nie posiadało przedstawicielstw dyplomatycznych, jego interesy reprezentowała Konfederacja. Od 1924 roku obywatele mikropaństwa używali franków szwajcarskich, choć formalną umowę w tej sprawie zawarto dopiero w 1980 roku⁷.

Zmiany zachodziły również w polityce wewnętrznej. Dały się one zauważyć już w okresie wojny, kiedy to w parlamencie Księstwa ukształtowała się opozycja na czele z prawnikiem Wilhelmem Beckiem, wykształconym w Szwajcarii, domagającym się zerwania z Wiedniem i szermującym hasłem „Liechtenstein dla Liechtensteińczyków”. Swoiste „otwarcie na Szwajcarię” znalazło także wyraz w przygotowywanej konstytucji, która weszła w życie w 1921 roku. Zawierała ona elementy dotyczące demokracji bezpośredniej, wzorowane bezspornie na Helwecji⁸.

System polityczny Liechtensteinu ewoluował w kierunku monarchii konstytucyjnej, w której władca zachował wprawdzie najistotniejsze prerogatywy, lecz władzę oprócz niego posiadał także naród. Elementy demokracji bezpośredniej były, bez cienia wątpliwości, przejęte ze szwajcarskiej kultury politycznej, bowiem nie były one znane wcześniej ani w Austrii, ani tym bardziej w Liechtensteinie. Nie była to jednak bezmyślna kopia, ponieważ system liechtensteiński stał się kompilacją demokracji reprezentatywnej i monarchii, podczas gdy w Szwajcarii mamy do czynienia z prymatem suwerenności narodu⁹.

³ Najlepszym tego potwierdzeniem jest fakt, iż książę Liechtensteinu – jako władca państwa – na stałe pojawił się w nim po raz pierwszy dopiero w 1938 roku.

⁴ Obszar obu pokrywa się z dzisiejszym kształtem terytorialnym Księstwa.

⁵ C. von In der Maur, *Die Gründung des Fürstentums Liechtenstein*, „Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein” 1900, Bd. 1, s. 15.

⁶ W 2019 roku uroczyście obchodzono 300-lecie powstania państwa.

⁷ K. Koźbial, *System...*, s. 45-46.

⁸ W. Marxer, Z.T. Pällinger, *Direkte Demokratie in der Schweiz und in Liechtenstein – Systemkontexte und Effekte*, „Beiträge” 2006, Nr. 36, s. 31-32.

⁹ *Tamże*, s. 33.

Konstytucja z 1921 roku wprowadzała po raz pierwszy instytucję referendum, która przetrwała do dziś w zasadniczo niezmienionej formie. Było to rozwiązanie nowe, które – jak wykazała praktyka ustrojowa – przyjęło się w tym państwie. Ważną rolę w procesie zmian, którym Liechtenstein uległ po zakończeniu pierwszej wojny światowej, odegrał wspomniany Beck. Wprowadzone w mikropaństwie reformy wewnętrzne, szczególnie ustrojowe, opierały się na wzorcu szwajcarskim. Nie mogło być inaczej, tym bardziej że były to rozwiązania stosunkowo dobrze znane w Liechtensteinie. Rezultat tych reform powodował także polaryzację w społeczeństwie, która owocowała m.in. powstaniem dwóch ugrupowań politycznych¹⁰. W szczególności działania Wilhelma Becka przyczyniły się do powstania najstarszego ugrupowania nawołującego do reform ustroju Księstwa. Powstała wówczas partia, wspierana głównie przez robotników, stała się protoplastą obecnej Unii Ojczyźnianej (Vaterländische Union)¹¹.

Pierwsze referenda w Liechtensteinie miały miejsce jeszcze przed przyjęciem aktu konstytucyjnego z 1921 roku. W 1919 roku wyborców pytano o możliwość zwiększenia liczby członków parlamentu (z 12 do 17) oraz o obniżenie wyborczego cenzusu wiekowego (z 24 do 21 lat)¹². Obie propozycje zostały odrzucone.

PODSTAWY PRAWNE REFERENDUM

Odniesienia dotyczące referendum znajdują się zarówno w konstytucji, jak i w ustawach szczegółowych. Analizując ustawę zasadniczą Liechtensteinu, należy podkreślić, iż w praktyce przeprowadzenia referendum mogą zażądać obywatele, parlament, głowa państwa oraz zgromadzenia gminne. Wachlarz ten jest zatem stosunkowo szeroki.

Przepisy dotyczące przeprowadzenia referendum są w konstytucji Księstwa rozproszone, nie poświęcono im osobnego rozdziału. W art. 66 sprecyzowano, iż może mu podlegać (jeśli taką decyzję podejmie sam parlament) każda ustawa, która nie jest określona jako pilna, jeżeli powoduje ona jednorazowy wydatek państwa w wysokości przynajmniej 500 tys. CHF lub roczny wydatek wynoszący minimum 250 tys. CHF¹³. Głosowania referendalne mogą także zażądać obywatele uprawnieni do oddania głosu (w liczbie co najmniej 1000 osób) lub 3 gminy. W obu przypadkach żądanie musi zostać sformułowane w ciągu 30 dni od ogłoszenia decyzji parlamentu w formie urzędowej. Z kolei 1500 obywateli lub 4 gminy mogą zgłosić żądanie przeprowadzenia głosowania dotyczącego zmian w ustawie zasadniczej¹⁴. Mamy zatem do czynienia w tych

¹⁰ P. Geiger, *Krisenzeit. Liechtenstein in den Dreissigerjahren 1928-1939*, Bd. 1, Zürich 2000, s. 60-61.

¹¹ K. Koźbiał, *System partyjny Księstwa Liechtensteinu*, „Politeja” 2011, nr 15, s. 371.

¹² K. Koźbiał, *System polityczny...*, s. 90.

¹³ Progi te były sukcesywnie podnoszone, aby dojść do obecnych poziomów. Pierwotnie (1921) wynosiły 10 i 4 tys. CHF. Obecne progi ustalono w 2010 roku.

¹⁴ K. Koźbiał, W. Stankowski, *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu. Naród – państwo – polityka*, Kraków 2009, s. 76-77.

przypadkach z referendum opcjonalnym, a o przyjęciu bądź odrzuceniu danego problemu decyduje absolutna większość oddanych głosów ważnych.

Z kolei w art. 66 bis sprecyzowano, iż referendum podlega każda decyzja parlamentu (Landtagu), która dotyczy umów międzynarodowych, jeżeli taką decyzję (o przeprowadzeniu głosowania) podejmie parlament bądź w ciągu 30 dni od opublikowania decyzji zażąda tego co najmniej 1500 obywateli posiadających prawo głosu lub 4 gminy¹⁵.

Natomiast na podstawie art. 48 konstytucji 1500 uprawnionych do oddania głosu lub 4 gminy mogą zażądać rozwiązania parlamentu. Wówczas głosującym zadaje się jednoznaczne pytanie: „Czy chcesz, aby Landtag został rozwiązany?”¹⁶.

Nie sposób nie wspomnieć także o art. 113 Konstytucji, wprowadzonym w 2003 roku, na mocy którego po zebraniu pod wnioskiem podpisów co najmniej 1500 osób dysponujących prawem głosu może zostać przeprowadzone głosowanie dotyczące zniesienia monarchii, w konsekwencji czego Landtag musiałby wypracować republikańską ustawę zasadniczą i poddać ją pod referendum¹⁷. Jest to bardzo daleko posunięte uprawnienie narodu, a z drugiej strony podkreślenie pewnego rodzaju przywiązania i zaufania do instrumentu, jakim jest referendum, na mocy którego może dojść do daleko idącej zmiany ustroju państwa.

Warto zwrócić uwagę, iż ustrojodawca przewidział w Liechtensteinie także inny instrument demokracji bezpośredniej w postaci inicjatywy ludowej, o czym wspomniano w art. 64 ustawy zasadniczej. Inicjatywę może wnieść – w zależności od sprawy – 1000 lub 1500 uprawnionych do głosowania¹⁸, względnie 3 lub 4 gminy, przy czym owe podwyższone progi dotyczą zmian w konstytucji¹⁹. Skorzystanie z instrumentu inicjatywy może prowadzić do referendum, bowiem w przypadku odrzucenia projektu wypracowanego przez wnioskodawców propozycja taka bezwzględnie podlega głosowaniu. Obywatele mają zatem dość daleko idące uprawnienia, jeśli chodzi o możliwość stanowienia ustawy.

We wspomnianych wyżej artykułach konstytucyjnych znajduje się odesłanie do odpowiedniej ustawy, która zawiera szczegóły związane z referendum (a także innymi głosowaniami). Chodzi o ustawę poświęconą wykonywaniu praw politycznych w sprawach dotyczących państwa (VRG – Volksrechtengesetz)²⁰. Liechtenstein jest jednym z tych państw, w których udział w głosowaniach, także referendalnych, jest obowiązkowy, co sprecyzowano w art. 3. Uprawniony do głosowania oddaje głos w gminie stanowiącej jego miejsce zamieszkania, od 2005 roku głosowanie jest możliwe także drogą pocztową. Ta alternatywna możliwość podjęcia decyzji cieszy się coraz większym

¹⁵ *Tamże*, s. 78-79.

¹⁶ *Gesetz vom 17. Juli 1973 über die Ausübung der politischen Volksrechte in Landesangelegenheiten*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” (dalej: LLGB) 1973, 23 XI, nr 50, art. 86.

¹⁷ K. Koźbial, W. Stankowski, *Konstytucja...*, s. 102-105.

¹⁸ Również i w tym przypadku liczby te były podnoszone, wynosząc pierwotnie – odpowiednio – 400 i 600 podpisów.

¹⁹ K. Koźbial, W. Stankowski, *Konstytucja...*, s. 74-75.

²⁰ *Gesetz vom 17. Juli 1973 über die Ausübung der politischen Volksrechte in Landesangelegenheiten*, „LLGB” 1973, 23 XI, nr 50.

zainteresowaniem. Podczas ostatniego referendum (18 września 2022 roku) za pośrednictwem poczty głosowało aż 97,4% uprawnionych²¹. Było to niezwykle pomocne rozwiązanie, szczególnie w okresie zagrożenia wirusem COVID-19.

Referenda mogą się odbywać także na poziomie gmin, o czym wyraźnie wspomina ustawa o gminach z 1996 roku²². Jej art. 41 precyzuje, iż z żądaniem takim może wystąpić 1/6 uprawnionych do głosowania w danej jednostce samorządu, jeżeli uchwały podejmowane przez zgromadzenia gminne odnoszą się do kwestii przekraczających maksymalną kwotę określoną w regulaminie (tj. od 100 do 300 tys. CHF). Sprawy takie dotyczyć mogą np. kupna gruntów, budowy obiektów komunalnych czy zaciągania kredytów. Niezależnie od wspomnianej kwoty żądanie referendum może wystąpić w wypadku uchwał gmin dotyczących budżetu, przyjęcia planu zagospodarowania przestrzennego, pobierania opłat czy też przepisów budowlanych. Zatem również w przypadku gmin zauważalne są duże możliwości odwołania się do tej formy decydowania przez obywateli.

REFERENDA W KSIĘSTWIE LIECHTENSTEINU W PRAKTYCE

Ponad 100-letnie doświadczenia z referendum w Księstwie pozwalają na sformułowanie wielu spostrzeżeń i wniosków dotyczących zarówno przebiegu, jak i przedmiotu tychże decyzji. Odnosząc się do kryterium materii, której może dotyczyć głosowanie, wyodrębnia się trzy rodzaje referendum: konstytucyjne, ustawodawcze i problemowe²³. Głosowania w Księstwie bezsprzecznie wpisują się w te trzy rodzaje²⁴.

Bez wątpienia najwięcej z nich dotyczyło rozmaitych ustaw, które były najpierw przegłosowywane w parlamencie, a następnie trafiały pod osąd uprawnionych do głosowania. Rozstrzygano zatem, przykładowo, o prawie podatkowym (np. w latach 1922 i 1924), o prawie prasowym (1930), o prawie łowieckim (lata 1961 i 1962), o ubezpieczeniach zdrowotnych (2015) czy też o wprowadzeniu podatku od alkoholu (1929), z którego dochody zostały przeznaczone na odbudowę kraju po katastrofalnej powodzi na Renie. Często nowe ustawy spotykały się z kontrpropozycjami, nad którymi również głosowano (np. w 1925, 1927 czy w 1970 roku).

Niezwykle istotne były decyzje dotyczące zmian konstytucyjnych, bowiem zauważalnie wpływały one na ewolucję systemu politycznego. Naturalnie, wraz ze wzrostem liczby mieszkańców, pojawiały się inicjatywy dotyczące zwiększenia liczby członków Landtagu. Niemniej nie od razu spotkało się to z akceptacją obywateli. Na poszerzenie składu parlamentu nie zgodzono się ani w 1945, ani 1972, ani w 1985, lecz dopiero w 1988 roku. Można domniemywać, że zapewne w nieodległej przyszłości należy

²¹ *Ergebnisse der Abstimmung. Gesetzliche Grundlage für 2G-Regelung*, 18 IX 2022, [online] <https://www.abstimmungen.li/resultat/26>, 25 VIII 2022.

²² *Gemeindegeseztz vom 20. März 1996*, „LLGB” 1996, 13 VI, nr 76.

²³ M. Musiał-Karg, *Referenda w państwach europejskich. Teoria, praktyka, perspektywy*, Toruń 2008, s. 76.

²⁴ Kompletny spis referendum, które odbyły się w Liechtensteinie, zawiera załącznik nr 1 do tego artykułu.

spodziewać się kolejnego głosowania na ten temat, ponieważ wciąż zwiększa się liczba mieszkańców państwa.

Jednym z najważniejszych, jeśli chodzi o obecny kształt ustrojowy Liechtensteinu, było referendum mające miejsce w marcu 2003 roku. Wówczas to głosowano na temat poszerzenia uprawnień konstytucyjnych księcia Hansa Adama II. Decyzja ta była pochodną dyskusji toczącej się od kilku lat w Księstwie (przynajmniej od 1993 roku), przy czym istotne było nastawienie panującego od 1989 roku księcia, który wielokrotnie dawał do zrozumienia, że nie godzi się na ograniczenie swoich uprawnień. Landtag poprzez komisje konstytucyjne próbował wypracować rozwiązania w sprawach kontrowersyjnych, co jednak przeciągało się i nie zadowalało obu stron. Ostatecznie decyzja z 2003 roku doprowadziła do zmiany konstytucji w tym kierunku, aby umożliwić zniesienie monarchii, dać możliwość wyrażenia wotum nieufności wobec władcy czy też udzielenia wotum nieufności wobec rządu nie tylko przez księcia, ale i przez parlament. Zmiany te zatem dość mocno ingerowały w dotychczasową treść konstytucji, a wzmocnienie pozycji władcy stało się bezprecedensowe w skali Europy²⁵.

Czterokrotnie w referendach rozstrzygano, czy kobiety powinny mieć prawa wyborcze. Z dzisiejszego punktu widzenia może wydawać się to zaskakujące, jednak Liechtenstein był ostatnim państwem europejskim, które wprowadziło możliwość udziału kobiet w podejmowaniu decyzji politycznych na poziomie ogólnopaństwowym, stało się to dopiero w 1984 roku. Wcześniej w 1968, 1971 i 1973 roku pomysł ten był odrzucony. Tylko za pierwszym razem do głosowania zostały dopuszczone kobiety, w pozostałych przypadkach głos oddawali jedynie mężczyźni²⁶. Co interesujące, mimo tego ewidentnego braku w demokratycznym systemie sprawowania rządów Księstwo w 1978 roku zostało przyjęte do Rady Europy.

Warto także zwrócić uwagę na referenda decydujące o pozycji międzynarodowej państwa. Mimo ścisłych, długoletnich związków ze Szwajcarią podczas głosowań z 1992 i 1995 roku obywatele Księstwa zdecydowali o przystąpieniu do Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG), choć Helwecja nie zdecydowała się na to do dziś. Udział Liechtensteinu w EOG jest w żywotnym interesie mikropaństwa z przyczyn natury gospodarczej. Obecność w Obszarze umożliwia m.in. napływ pracowników, głównie z państw sąsiednich, niezbędnych na rynku pracy. Zajmują oni ponad połowę miejsc pracy w Księstwie, bez nich gospodarka tego państwa nie byłaby w stanie funkcjonować.

Nie brakowało również głosowań, w których uprawnieni do głosowania mieli się odnieść do projektów problemowych, związanych najczęściej z rozbudową infrastruktury czy też konkretnymi inwestycjami. Nie zawsze decyzje obywateli w tych sprawach były oczywiste. W 1925 roku zdecydowano o budowie pierwszej elektrowni w kraju, a pięć lat później o budowie tzw. Binnenkanal. Była to wieloletnia inwestycja, która

²⁵ K. Koźbiał, *System partyjny...*, s. 70-73.

²⁶ Szerzej na temat praw wyborczych kobiet w Liechtensteinie zob. K. Koźbiał, *Prawa wyborcze kobiet w Liechtensteinie*, [w:] *Kobiety we współczesnym świecie. Rola i miejsce kobiet w życiu politycznym*, red. M. Musiał-Karg, B. Secler, Poznań 2010.

miała zabezpieczać podalpejskie państwo przed niekontrolowanymi wylewami Renu, który w 1927 roku spowodował katastrofalną w skutkach powódź, w wyniku której pod wodą znalazła się około 1/3 kraju. W 1947 roku podjęto decyzję o budowie elektrowni Samina, w 1988 roku o budowie tunelu drogowego Gnalp-Steg, a w 2010 roku o budowie drogi dojazdowej do strefy przemysłowej w miejscowości Schaan – to tylko wybrane przykłady pozytywnych rozstrzygnięć. W przynajmniej kilku przypadkach w głosowaniu chodziło o zaciągnięcie kredytu na sfinalizowanie poszczególnych przedsięwzięć, co nie zawsze spotykało się z akceptacją większości oddających głos. Przykładowo, w 2011 roku odrzucono pomysł budowy nowego szpitala w Vaduz (kredyt w wysokości 83 mln CHF)²⁷, w 1980 roku prawie 53% głosujących odrzuciło pomysł budowy sali konferencyjnej, choć równocześnie zgodzono się na budowę Muzeum Sztuki, co wiązało się kosztem ponad 17 mln CHF.

Podczas decydowania z wykorzystaniem instrumentu demokracji bezpośredniej nie unikano również tematów drażliwych, odnoszących się nierzadko do rozstrzygnięć o charakterze moralnym. Miały one szeroki oddźwięk w społeczności niewielkiego państwa. Do tego rodzaju decyzji zaliczam głosowanie na temat ustawy o związkach partnerskich (2011, prawie 69% głosów „za”) czy też dopuszczalnością aborcji w ciągu pierwszych 12 tygodni trwania ciąży (2011, ponad 52% „przeciw”).

Niewielkie rozmiary państwa powodowały, iż w niektórych przypadkach o konkretnej decyzji rozstrzygały wręcz pojedyncze głosy. Tak było w 1930 roku, kiedy to zaledwie 3 głosy zdecydowały, w 1975 roku (22 głosy), w 1980 roku (26 głosów) czy w 2014 roku (57 głosów). Obywatele mogli zatem poczuć, iż w praktyce faktycznie „każdy głos się liczy”.

Do 31 grudnia 2022 roku²⁸ w Liechtensteinie odbyło się 87 referendów, podczas których odpowiadano na 114 pytań. Zauważalne było nasilone posługiwanie się tym instrumentem rozstrzygania po pierwszej wojnie światowej (lata 20.) – kiedy to odbyło się 10 głosowań oraz w szczególności od zakończenia drugiej wojny światowej do chwili obecnej – kiedy przeprowadzono 70 głosowań. W latach 80. XX wieku miało miejsce rekordowe 12 referendów, w pierwszym dziesięcioleciu XXI stulecia odbyło 11 głosowań. W rekordowym 1992 roku obywatele Księstwa głosowali w 4 terminach referendalnych. Rozkład odbytych referendów z podziałem na poszczególne dziesięciolecia ukazano w tabeli 1.

Jak wspominałem, podczas jednego referendum uprawnionym do głosowania można zadać więcej niż jedno pytanie. Taka sytuacja miała miejsce w Liechtensteinie wiele razy, jednak maksymalnie były to, za jednym razem, trzy pytania. Bez wątpienia jest to wygodne i szeroko praktykowane rozwiązanie pozwalające na rozstrzygnięcie kilku problemów w jednym czasie i – jak się wydaje – także akceptowane przez tych, którzy głosują. Zdecydowanie najwięcej pytań referendalnych (20) pojawiło się w latach 80. minionego stulecia, z kolei 16 na początku XXI wieku. Rozkład pytań referendalnych w poszczególnych dziesięcioleciach przedstawiono w tabeli nr 2.

²⁷ Osiem lat później tego rodzaju inwestycja spotkała się z akceptacją ponad 56% głosujących.

²⁸ Artykuł oddaje stan wiedzy autora na ten właśnie dzień.

Tabela 1. Referenda w Liechtensteinie w poszczególnych dziesięcioleciach

Lata	Ilość referendów	Lata	Ilość referendów
1919-1929	10	1980-1989	12
1930-1939	7	1990-1999	9
1940-1949	4	2000-2009	11
1950-1959	3	2010-2019	10
1960-1969	9	od 2020	3
1970-1979	9	RAZEM	87

Źródło: obliczenia własne autora.

Tabela 2. Liczba pytań referendalnych w Liechtensteinie w poszczególnych dziesięcioleciach

Lata	Liczba pytań referendalnych	Lata	Liczba pytań referendalnych
1919-1929	13	1980-1989	20
1930-1939	8	1990-1999	11
1940-1949	4	2000-2009	16
1950-1959	4	2010-2019	11
1960-1969	10	od 2020	5
1970-1979	12	RAZEM	114

Źródło: obliczenia własne autora.

Obowiązkowy udział w rozstrzygnięciach referendalnych, podobnie jak w wyborach, powoduje, że odnotowuje się podczas nich wysoką frekwencję. Najwyższy udział w referendum miał miejsce w 1932 i 1935 roku (prawie 96%), najniższy w grudniu 1989 roku (nieco ponad 51%). Poziom frekwencji zależy, w mojej opinii, od problemów stawianych pod ocenę głosujących. Można zauważyć, że wyższa frekwencja jest notowana w tych sytuacjach, w których temat decyzji szczególnie budzi emocje (np. głosowania z 2003 roku). Faktem jest również, iż w ostatnich kilku dziesięcioleciach udział w głosowaniach jest zauważalnie niższy niż wcześniej.

Jeśli chodzi o odpowiedzi obywateli na zadane im pytania referendalne, w 46 przypadkach na 114 pytań²⁹ (40,4%) miała miejsce akceptacja przedstawionego pomysłu, w 68 przypadkach doszło do odrzucenia przedstawionego pomysłu. Dane te wyraźnie wskazują, iż obywatele zaakcentowali swą istotną rolę w systemie politycznym państwa, wyrażając swe zdanie na dany temat, wiele z proponowanych rozwiązań po prostu odrzucając.

Ostatnie referendum miało miejsce 18 września 2022 roku i również wzbudziło emocje. Referendalne pytanie odnosiło się do zmiany ustawy o zdrowiu, konkretnie

²⁹ Referendum z grudnia 1961 roku zostało uznane za nieważne. Ponownie na ten sam temat, po zmianie ustawy dotyczącej łowiectwa, głosowano w lutym kolejnego roku.

wprowadzenia do niej podstaw dla ewentualnego wprowadzenia regulacji 2G (ozdrowieńcy i osoby w pełni zaszczepione) w celu zwalczania pandemii COVID-19. W projekcie przewidziano, że rząd Księstwa będzie mógł wprowadzić ograniczenia w celu walki z pandemią. Z ograniczeń mogli być wyłączeni ci, którzy są ozdrowieńcami lub są w pełni zaszczepieni, a łamanie tej zasady będzie oznaczało grzywnę w wysokości 100 tys. CHF. Głosujący nie zgodzili się na to rozwiązanie.

WNIOSKI

Księstwo Liechtensteinu jest jednym z tych państw, które najczęściej sięgają po instrumenty demokracji bezpośredniej. Referenda zajmują wśród nich eksponowane miejsce, ponieważ dotąd obywatele podalpejskiego mikropaństwa odpowiadali na 114 pytań referendalnych. Dotyczyły one rozmaitych problemów, związanych zarówno z fundamentalnymi sprawami ustrojowymi, kwestiami infrastrukturalnymi i inwestycyjnymi, jak i światopoglądowymi. Podejmowana tematyka nie odbiegała jednak zasadniczo od pytań referendalnych zadawanych w innych państwach europejskich.

Bez wątpienia jest to rozwiązanie, które pojawiło się w Liechtensteinie pod wpływem doświadczeń zachodniego sąsiada. Mówiąc wprost, gdyby nie sąsiedztwo Szwajcarii ten sposób podejmowania decyzji nie znalazłby tak szerokiego zastosowania w systemie politycznym Księstwa, być może byłby bardzo rzadko stosowany w praktyce ustrojowej. Instrument ten wprowadzono do konstytucji mikropaństwa ponad 100 lat temu i z powodzeniem stosowano w kolejnych dziesięcioleciach. Referenda z reguły cieszą się wysoką frekwencją obywateli, co wynika nie tylko z faktu, iż głosowania w tym państwie są obowiązkowe. Szczególnie wysoki udział wyborców miał miejsce w przypadku pytań wywołujących kontrowersje społeczne.

W przyszłości, w mojej ocenie, referenda nadal będą stosowane w systemie politycznym Księstwa. Wynika to zarówno z doświadczeń historycznych, możliwości zastosowania tego instrumentu (także biorąc pod uwagę możliwość rozwiązań alternatywnych w postaci głosowania drogą pocztową), jak i rozwiniętej kultury politycznej. Wręcz nie do wyobrażenia byłaby sytuacja, w której ten sposób rozstrzygania o istotnych sprawach zniknąłby z praktyki ustrojowej Liechtensteinu. Nic nie wskazuje, aby mogło to mieć miejsce.

Załącznik 1. Referenda w Liechtensteinie

Lp.	Data	Temat głosowania	Frekwencja (w %)	Głosy na TAK	Głosy na NIE	Wynik
1.	2 III 1919	Poszerzenie liczby członków Landtagu z 12 do 17	89,4	45,2	54,8	NIE
2.		Obniżenie cenzusu wieku z 24 do 21 lat	89,4	45,2	54,8	NIE

Lp.	Data	Temat głosowania	Frekwencja (w %)	Głosy na TAK	Głosy na NIE	Wynik
3.	28 III 1921	Utrzymanie J. Peera na czasowym stanowisku premiera	89,5	61,8	38,2	TAK
4.	24 XII 1922	Nowe prawo podatkowe	90,3	59,6	40,4	TAK
5.	27 IV 1924	Zmiany w prawie podatkowym	89,8	64,5	35,5	TAK
6.	13 IX 1925	Budowa elektrowni Lawena	85,1	56,1	43,9	TAK
7.	13 XII 1925	Inicjatywa Gassnera (ograniczenia dotyczące nabywania aktywów po przymusowych licytacjach)	85,8	10,9	89,1	NIE
8.		Kontrpropozycja Landtagu wobec inicjatywy Gassnera	85,8	81,7	18,3	TAK
9.	7 II 1926	Ustanowienie państwowego systemu ubezpieczeń od szkód spowodowanych pożarem	89,1	34,2	65,8	NIE
10.	30 I 1927	Liberalizacja prawa dotyczącego budownictwa (zniesienie licencji)	83,3	45,1	54,9	NIE
11.		Kontrpropozycja Landtagu	83,3	5,4	94,6	NIE
12.	1 V 1927	Zmiana ustawy o wynagrodzeniach i rekompensatach (podwyżka pensji dla nauczycieli i pracowników państwowych)	86,1	35,2	64,8	NIE
13.	26 V 1929	Wprowadzenie podatku od alkoholu	81,7	53,9	46,1	TAK
14.	2 III 1930	Wprowadzenie wyborów proporcjonalnych do parlamentu	90,5	39,4	60,6	NIE
15.		Zmiana ustawy o prawach politycznych obywateli	90,5	39,3	60,7	NIE
16.	26 X 1930	Nowe prawo prasowe	89,0	49,9	50,1	NIE
17.	14 XII 1930	Budowa kanału odwadniającego Ren (Binnenkanal)	91,2	70,5	29,5	TAK
18.	22 XI 1931	Ustawa dotycząca ubezpieczenia bezrobotnych	84,9	36,3	63,8	NIE
19.	14 II 1932	Zmiana prawa wyborczego dotyczącego wyborów do parlamentu	95,7	54,9	45,1	TAK

Lp.	Data	Temat głosowania	Frekwencja (w %)	Głosy na TAK	Głosy na NIE	Wynik
20.	30 V 1935	Wprowadzenie wyborów proporcjonalnych do parlamentu	95,6	47,3	52,7	NIE
21.	22 VIII 1937	Zakaz prowadzenia domów towarowych	90,4	59,1	40,9	TAK
22.	18 III 1945	Powiększenie liczby deputowanych w Landtagu z 15 do 21	80,9	20,8	79,2	NIE
23.	20 I 1947	Obniżenie stawek podatkowych	93,1	58,7	41,3	TAK
24.	15 VI 1947	Budowa elektrowni Samina	80,0	91,0	9,0	TAK
25.	12 VI 1949	Regulacje dotyczące handlu	77,9	21,6	78,4	NIE
26.	12 III 1950	Zmiany w przepisach dotyczących posiadania broni	80,9	27,7	72,3	NIE
27.	14 XII 1952	Wprowadzenie ubezpieczeń emerytalnych i od następstw nieszczęśliwych wypadków	90,3	53,5	46,5	TAK
28.	3 X 1954	Ograniczenia dotyczące licencji rybackich dla obcokrajowców	75,7	61,1	38,9	TAK
29.		Kontrpropozycja	75,8	9,4	90,6	NIE
30.	12 III 1961	Nowe prawo podatkowe	84,6	66,7	33,3	TAK
31.	6 VIII 1961	Zmiana procedury głosowania dotycząca kwestii scalania nieruchomości	74,6	60,9	39,1	TAK
32.	8 XII 1961	Zmiany w prawie łowieckim	80,4	51,0	49,0	nie-ważne ³⁰
33.	25 II 1962	Zmiany w prawie łowieckim	79,1	54,6	45,4	TAK
34.		Ustawa o ochronie cywilnej	79,1	25,7	74,3	NIE
35.	20 XII 1964	Zniesienie obowiązkowego członkostwa handlowców w konsorcjach przemysłowych	83,0	37,6	63,4	NIE
36.	27 VI 1965	Zwiększenie świadczeń dla dzieci i dodatków rodzinnych	76,8	63,4	36,6	TAK
37.	22 I 1967	Ochrona Alp i obszarów górskich	89,3	39,0	61,0	NIE

³⁰ Nowego prawa łowieckiego nie usankcjonował książę, wobec czego rząd przedstawił nową propozycję, a głosowanie z grudnia 1961 roku unieważniono. Nowe prawo przyjęte w kolejnym referendum w 1962 roku.

Lp.	Data	Temat głosowania	Frekwencja (w %)	Głosy na TAK	Głosy na NIE	Wynik
38.	4 VII 1968	Wprowadzenie praw wyborczych dla kobiet	58,9	45,5	54,5	NIE
39.	6 X 1968	Zniesienie podatku od alkoholu	70,8	43,7	56,3	NIE
40.	1 III 1970	Inicjatywa dotycząca zwiększenia podziału dochodów między gminy	79,3	57,1	42,9	TAK
41.		Kontrpropozycja parlamentu	70,8	33,2	66,8	NIE
42.	28 I 1971	Wprowadzenie praw wyborczych dla kobiet	85,9	48,9	51,1	NIE
43.	2 VII 1972	Poszerzenie liczby członków Landtagu z 15 do 21, obniżenie progu wyborczego do 8%	66,7	48,7	51,3	NIE
44.	11 II 1973	Wprowadzenie praw wyborczych dla kobiet	86,0	44,1	55,9	NIE
45.	14 X 1973	Proporcjonalna reprezentacja w Landtagu	73,5	55,8	44,2	TAK
46.		Obniżenie progu wyborczego do 8%	73,7	67,9	32,1	TAK
47.	2 III 1975	Równowaga finansowa między państwem a gminami	80,8	43,2	56,8	NIE
48.		Zmiany podatkowe	80,8	39,3	60,7	NIE
49.	30 XI 1975	Wprowadzenie klauzuli wiążącościowej w wyborach	86,3	49,7	50,3	NIE
50.	19 IX 1976	Zgoda na kredyt na budowę obwodnicy Schaan-Vaduz	81,1	19,8	80,2	NIE
51.	2 X 1977	Zgoda na kredyt przeznaczony na budowę szpitala i specjalnie zabezpieczonej sali operacyjnej	73,6	54,4	45,6	TAK
52.	7 IX 1980	Budowa Muzeum Sztuki (kredyt 17,4 mln CHF)	75,7	50,4	49,6	TAK
53.		Budowa sali konferencyjnej (kredyt 3,1 mln CHF)	75,7	47,1	52,9	NIE
54.	10 V 1981	Wprowadzenie klauzuli wiążącościowej w wyborach	89,7	47,1	52,9	NIE
55.	1 VII 1984	Wprowadzenie praw wyborczych dla kobiet	86,2	51,3	48,7	TAK

Lp.	Data	Temat głosowania	Frekwencja (w %)	Głosy na TAK	Głosy na NIE	Wynik
56.	3 II 1985	Nowe prawo łowieckie	68,5	37,5	62,5	NIE
57.	2 VI 1985	Poszerzenie liczby członków Landtagu z 15 do 21	71,5	39,0	17,4	NIE
58.		Poszerzenie liczby członków Landtagu z 15 do 25		43,6	17,4	NIE
59.		Odrzucenie obu opcji poszerzenia liczby członków Landtagu		17,4	82,6	NIE
60.	1 XII 1985	Inicjatywa równe prawa dla kobiet i mężczyzn – głosy na „tak”	51,6	23,3	76,7	NIE
61.		Inicjatywa równe prawa dla kobiet i mężczyzn – głosy na kontrpropozycję		28,3	71,7	NIE
62.		Inicjatywa równe prawa dla kobiet i mężczyzn – głosy na „nie”		48,4	51,6	NIE
63.	7 XII 1986	Ułatwienia dotyczące nabywania obywatelstwa	78,6	52,0	48,0	TAK
64.	13 IX 1987	Podwójne „tak” w odniesieniu do inicjatywy i kontrpropozycji rządu	54,1	65,9	34,1	TAK
65.	24 I 1988	Poszerzenie liczby członków Landtagu z 15 do 25	69,0	51,7	48,3	TAK
66.		Obowiązkowe świadczenia na rzecz pracowników	69,0	51,7	48,3	TAK
67.	2 X 1988	Budowa tunelu drogowego Gnalp-Steg	55,6	55,1	44,9	TAK
68.	19 III 1989	Wprowadzenie referendum dotyczącego traktatów międzynarodowych	64,9	43,2	56,8	NIE
69.		Zmiana ustawy dotyczącej ubezpieczeń na wypadek choroby	64,9	59,0	41,0	TAK
70.	3 XII 1989	Prawo mniejszościowej grupy posłów do powoływania komisji śledczych	52,4	58,8	41,2	TAK
71.		Prawo Landtagu do kontroli administracji publicznej łącznie z administracją sądową	51,1	56,5	43,5	TAK

Lp.	Data	Temat głosowania	Frekwencja (w %)	Głosy na TAK	Głosy na NIE	Wynik
72.	21 X 1990	Zmiany w prawie podatkowym	70,5	24,0	76,0	NIE
73.	22 IX 1991	Ustawodawstwo dotyczące hałasu	69,1	20,3	79,7	NIE
74.		Utrzymanie 6-dniowego tygodnia pracy i nauczania w szkołach	69,1	34,7	65,3	NIE
75.	15 III 1992	Wprowadzenie referendum dotyczącego traktatów międzynarodowych	64,7	71,4	28,6	TAK
76.	28 VI 1992	Obniżenie cenzusu wiekowego do 18 lat	36,5	43,7	56,3	NIE
77.	8 XI 1992	Wpisanie zakazu dyskryminacji do konstytucji	53,5	24,6	75,4	NIE
78.		Zniesienie 8-procentowego progu wyborczego	53,5	32,3	67,7	NIE
79.	13 XII 1992	Akcesja Liechtensteinu do EOG	87,0	55,8	44,2	TAK
80.	7 III 1993	Budowa budynków rządu i parlamentu	58,9	20,4	79,6	NIE
81.	9 IV 1995	Akcesja Liechtensteinu do EOG	82,1	55,9	44,1	TAK
82.	31 I 1999	Obniżenie składek na ubezpieczenie zdrowotne	82,1	34,0	66,0	NIE
83.	27 II 2000	Ustawa o budownictwie mieszkaniowym	56,9	33,9	66,1	NIE
84.	18 VI 2000	Zmiana ustawy o nabyciu i utracie obywatelstwa	48,6	50,1	49,9	TAK
85.	24 IX 2000	Porozumienie ze Szwajcarią w sprawie wprowadzenia podatku od samochodów ciężarowych	56,7	71,0	29,0	TAK
86.	10 III 2002	Kredyt na organizację festiwalu muzycznego „Little Big One”	64,6	34,2	65,8	NIE
87.		Zrównoważona polityka transportowa	64,6	45,5	54,5	NIE
88.	29 IX 2002	Prawo o zagospodarowaniu przestrzennym	61,6	25,7	74,3	NIE

Lp.	Data	Temat głosowania	Frekwencja (w %)	Głosy na TAK	Głosy na NIE	Wynik
89.	16 III 2003	Poszerzenie uprawnień księcia – inicjatywa Hansa Adama II	87,7	64,3	35,7	TAK
90.		Inicjatywa „Pokój konstytucyjny” – propozycja kompromisu wobec rozszerzenia uprawnień księcia	87,7	16,6	83,4	NIE
91.	4 IV 2004	Zniesienie ustawy o obowiązkowym ubezpieczeniu wypadkowym	69,2	33,7	66,3	NIE
92.		Kredyt na rozbudowę budynku policji oraz Urzędu ds. Obcokrajowców (31,5 mln CHF)	69,2	31,8	68,2	NIE
93.	27 XI 2005	Inicjatywa „Dla Życia” (propozycja absolutnego zakazu aborcji)	64,5	19,1	80,9	NIE
94.		Inicjatywa „Dla Życia” – kontrpropozycja Landtagu	64,5	79,4	20,6	TAK
95.	5 XI 2006	Ustawa o psach (obowiązkowe prowadzenie na smyczy, zakaz posiadania niektórych ras)	58,0	62,7	37,3	TAK
96.	29 III 2009	Ustawa o ograniczeniu zużycia tytoniu (odrębne miejsca dla palaczy)	80,8	52,2	47,8	TAK
97.		Reforma szkolna SPES I (szkolnictwo średnie)	80,8	47,1	52,9	NIE
98.	6 XII 2009	Cofnięcie zmian w ustawie o ochronie środowiska z 2008 r.	66,3	57,0	43,0	TAK
99.	14 III 2010	Budowa drogi dojazdowej do strefy przemysłowej w Schaan (kredyt 15 mln CHF)	69,0	51,9	48,1	TAK
100.	19 VI 2011	Ustawa o związkach partnerskich	74,2	68,8	31,2	TAK
101.	18 IX 2011	Kwestia dopuszczenia aborcji w ciągu pierwszych 12 tygodni ciąży	61,4	47,7	52,3	NIE

Lp.	Data	Temat głosowania	Frekwencja (w %)	Głosy na TAK	Głosy na NIE	Wynik
102.	30 X 2011	Propozycja budowy nowego szpitala w Vaduz (kredyt 83 mln CHF)	70,8	41,9	58,1	NIE
103.	1 VII 2012	Propozycja zniesienia sankcji książęcej akceptującej ustawy	82,9	23,6	76,4	NIE
104.	15 VI 2014	Ustawa o ubezpieczeniu emerytalnym pracowników państwowych – propozycja Pensionkasse win-win	71,5	43,9	56,1	NIE
105.		Ustawa o ubezpieczeniu emerytalnym pracowników państwowych – propozycja WinWin 50	71,5	49,8	50,2	NIE
106.	13 XII 2015	Ustawa o ubezpieczeniach zdrowotnych (zwiększenie udziału ubezpieczonych)	66,5	53,2	46,8	TAK
107.	18 VI 2016	Ustawa o zasiłkach rodzinnym (dzienny zasiłek chorobowy w przypadku macierzyństwa)	62,2	17,6	82,4	NIE
108.	25 XI 2018	Organizacja zawodów Tour de Ski w Liechtensteinie (pożyczka 800 tys. CHF)	69,8	40,7	59,3	NIE
109.	24 XI 2019	Budowa szpitala państwowego (kredyt 66,5 mln CHF)	72,7	56,2	43,8	TAK
110.	30 VIII 2020	Ustawa dotycząca podwójnego obywatelstwa	83,5	38,5	561,5	NIE
111.		Propozycja wprowadzenia zrównoważonej reprezentacji kobiet i mężczyzn w organach politycznych	83,5	21,2	78,8	NIE
112.		Projekt S-Bahn: rozbudowa sieci kolejowej	83,5	37,7	62,3	NIE
113.	26 VI 2022	Zwolnieniu emerytów z obowiązku opłacania rocznego odpisu na powszechne ubezpieczenie zdrowotne	60,9	63,9	36,1	TAK
114.	18 IX 2022	Zmiana ustawy dotyczącej zdrowia	66,8	47,3	52,7	NIE

Źródło: P. Vogt, *125 Jahre Landtag*, Vaduz 1987; Centre for Research on Direct Democracy, [online] <https://c2d.ch/country/LI>, 20 VIII 2022; Abstimmungen Liechtenstein, [online] www.abstimmungen.li, 20 IX 2022.

BIBLIOGRAFIA

- Abstimmungen Liechtenstein, [online] www.abstimmungen.li.
- Centre for Research on Direct Democracy, [online] <https://c2d.ch/country/LI>.
- Czeszejko-Sochacki Z., *System konstytucyjny Szwajcarii*, Warszawa 2002.
- Geiger P., *Krisenzeit. Liechtenstein in den Dreissigerjahren 1928-1939*, Bd. 1, Zürich 2000.
- Gemeindegesetz vom 20. März 1996*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” 1996, 13 VI.
- Gesetz vom 17. Juli 1973 über die Ausübung der politischen Volksrechte in Landesangelegenheiten*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” 1973, 23 XI.
- In der Maur C. von, *Die Gründung des Fürstentums Liechtenstein*, „Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein” 1900, Bd. 1.
- Koźbiał K., *Prawa wyborcze kobiet w Liechtensteinie*, [w:] *Kobiety we współczesnym świecie. Rola i miejsce kobiet w życiu politycznym*, red. M. Musiał-Karg, B. Secler, Poznań 2010.
- Koźbiał K., Stankowski W., *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu. Naród – państwo – polityka*, Kraków 2009.
- Koźbiał K., *System partyjny Księstwa Liechtensteinu*, „Politeja” 2011, nr 15.
- Koźbiał K., *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków 2013.
- Marxer W., Pällinger Z.T., *Direkte Demokratie in der Schweiz und in Liechtenstein – Systemkontexte und Effekte*, „Beiträge” 2006, Nr. 36, https://doi.org/10.1163/9789004287945_016.
- Musiał-Karg M., *Referenda w państwach europejskich. Teoria, praktyka, perspektywy*, Toruń 2008.
- Vogt P., *125 Jahre Landtag*, Vaduz 1987.

Krzysztof KOŹBIAŁ – dr hab. nauk społecznych w zakresie nauk o polityce i administracji, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, pracownik naukowy i dyrektor Instytutu Studiów Europejskich, kierownik Zakładu Studiów nad Europą Środkową. W swoich badaniach zajmuje się: europejskimi mikropaństwami (autor monografii *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków 2013 oraz wielu artykułów na temat tych państw), polityką zewnętrzną i wewnętrzną państw środkowoeuropejskich (szczególnie Republiką Czeską) oraz procesem integracji europejskiej (w szczególności procesem rozszerzenia UE w kierunku bałkańskim).